

Куват Болот

1989-2004-ЖЫЛДАР МЕЗГИЛИНДЕ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ШАЙЛОО МЫЙЗАМДАРЫН РЕФОРМАЛОО ЖӨНҮНДӨ

Kuvat Bolot

1989-2004 ГОДА В ПЕРИОД РЕФОРМИРОВАНИЯ ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Kuvat Bolot

1989-2004 YEAR IN THE PERIOD OF REFORMING THE ELECTORAL LEGISLATION OF THE KYRGYZ REPUBLIC

УДК: 342.8](575.2)

Статьяда коомдо олуттуу социалдык-экономикалык жана саясий кайра түзүүлөр мезгили жана мамлекеттик бийликти уюштуруунун мурда түзүлгөн системасынын жана биринчи кезекте шайлоо системасынын элементтеринин пайдубалдык өзгөрүүлөрү каралат.

Негизги сөздөр: *шайлоо системасы, шайлоо, демократташтыруу, шайлоо системасын реформалоо.*

The article deals with the period of major socio-economic and political changes in society and the related fundamental changes of elements of the previously established governmental system, and especially the electoral system.

Key words: *electoral system, elections, democratization, reform of the electoral system.*

Шайлоо мыйзамы мейкиндик жана убакыттык, инсан жана мамлекет ортосунда өз ара мамилелердин түзүмүн жана андан кеңири – социалдык-маданий эволюциянын тигил же бул стадиясында коомдо белгиленген бийлик жана үстөмдүк мамилелеринин маданий-тарыхый түрүн аныктайт жана белгилейт. Шайлоо мыйзамдары жана анын системасы аркылуу декларацияланбаган, реалдуу саясий түзүм, анын институттары, ченемдери, баалуулуктары, коомдун жана мамлекеттин укук түшүнүүсү көрүнөт[1]. Мамлекеттерде жана жалпысынан Кыргызстанда демократиялуу шайлоо системасына кыймылдоо атап айтканда ар кандай пикирлер, позициялар менен курч күрөшүүдө жана алардын негизинде жаткан корпоративдик кызыкчылыктардын негизинде жүрөт. Жыйынтыгында кандай жол-жоболор, саясий технологиялар жана маанайлар менен бийлик мамилелеринин администрациялык системасынан сапаттуу башкача – конституциялык-демократиялык системасына өтүү кандай боло тургандыгы таптакыр бары бир эмес.

КМШ мамлекет-мүчөлөрү үчүн шайлоо мыйзамдарын өркүндөтүүдө маанилүү болуп «СССР элдик депутаттарын шайлоо жөнүндө» Мыйзамы болуп калды, анткениалюридикалык-саясий колдонууга шайлоонун маанилүү принциптеринин бирин – эркин эркин билдирүү жолу менен бир нече кандидатурадан шайлоочуга тандоо мүмкүнчүлүгүн камсыздаган кандидаттардын жарышуу принцибин киргизген. Болгон советтик шайлоо системасын

кардиналдуу өзгөртүү коомдук турмуштун башталып жаткан демократташтыруу процесстеринин, бир партиялуу системадан көп партиялуу системага өтүүнүн, мамлекеттик курулуш жаатында укуктук мамилелерди модернизациялоого аракет жасоонун чагылдырылыш болуп калды.

Шайлоо системасын реформалоо жолунда кийинки кадам болуп РСФСР Жогорку Советинин 1989-жылдын 27-октябрында «РСФСР элдик депутаттарын шайлоо жөнүндө» РСФСР Мыйзамын кабыл алуу менен жасалган[2]. Мында көрсөтүлгөн мыйзам өзүндө эски советтик системанын элементтерин камтыган, анда кээ бир демократиялык жол-жоболор дагы бекемделген. Мисалы, тийиштүү аймактык же улуттук-аймактык шайлоо округу боюнча шайланууга макулдук жөнүндө арызда кандидат депутаттын статусу менен шайкеш келбеген ээлеген кызматын бошотууга милдеттенмени берүүгө; тийиштүү округдук шайлоо комиссиясы ал мыйзамдын талаптарын бузууда кандидаттык атоодон баш тартууга укуктуу болгон; кандидаттын өзү тийиштүү шайлоо комиссиясына арыз менен кайрылып шайлоого чейин ар кандай убакта өзүнүн кандидатурасын алуу укугуна ээ болгон. Бул укуктук акт такатталган кандидат мыйзамдын талаптарын бузган учурда биринчи жолу жоопкерчилик бекитилген, анда анын башында тийиштүү округдук шайлоо комиссиясы, кайталанган укук бузууда округдук шайлоо комиссиясынын көрсөтүүсү боюнча Борбордук шайлоо комиссиясы тийиштүү шайлоо округунун калкын бул тууралуу кабарлап, бул кандидаты каттоо жөнүндө чечимди жокко чыгарууга укуктуу болгон.

«РСФСР элдик депутаттарын шайлоо жөнүндө» Мыйзам шайлоо кампаниясында катышкан депутаттык мандаттарга талапкерлердин санын чектеген эмес. Мыйзамды кабыл алуу менен ата-мекендик саясий-укуктук чөйрөдө атаандаштык шайлоо институту бекемдөө багытында кезектеги кадам жасалган, бул көп партиялуу системанын акырындык менен түзүлүшү жана өнүгүүсүн стимулдаган. Жаңы электораттык принциптерде жана жол-жоболордо негизделген РСФСР элдик депутаттарын шайлоо

1990-жылдын 4-мартында өткөн, жана алардын жыйынтыктары боюнча РСФСР элдик депутатынын съезди, андан кийин эки палатадан турган – Республиканын Совети жана Улуттардын Советинен турган РСФСР Жогорку Совети түзүлгөн. Мандаттарды коммунисттик партиянын өкүлдөрү гана эмес, башка саясий түзүлүштөрдөн өкүлдөр алышты: «Демократическая Россия», «Коммунисты России». Акырындык менен коомдо шайлоолор атаандаш мүнөзгө ээ боло баштады, советтик мамлекеттин саясий өнүгүүсүнүн ой-пикиринин жана идеяларынын альтернативасы пайда болду.

Туруктуу аракеттенген мыйзам чыгаруучу, тескөөчү жана контролдоочу орган катары РСФСР Жогорку Совети өзүнүн болушунун үч жылында (1993-жылдын октябрына чейин) бир нече жүз ченемдик-укуктук актыларды кабыл алып, мыйзам чыгаруу процессине активдүү киришкен.

1991-жылы РСФСРда (СССРдн аркасынан) президенттик институту түзүлгөн. 1991-жылдын 24-апрелинде РСФСР Жогорку Советинин палаталарынын биргелешкен отурумунда «РСФСР Президенти жөнүндө» [3] жана «РСФСР Президентин шайлоо жөнүндө» мыйзамдар кабыл алынган» [4]. Ишканалардын, мекемелердин жана уюмдардын жамааттары, орто атайын жана жогорку окуу жайларынын жамааттары, жашаган жери боюнча жарандар жана аскер бөлүктөрү боюнча аскер кызматчылары чыгарылган кандидатураны шайлоо укугу бар 100 миң жарандардан аз эмес колдоо шартында кандидатураларды түздөн-түз чыгарууга укуктуу болушкан. Ошентип, кандидатты колдоого шайлоочулардын кол тамгаларын жыйноо институту «РСФСР Президентин шайлоо жөнүндө» мыйзамында пайда болгон.

Советтик тарыхта биринчи жолу РСФСР Президентин шайлоо 1991-жылдын 12-июнунда болгон, анын натыйжасында негизги шайлоонун жүрүшүндө шайлоочулардын 57,3% добуштарын алган Б.Н.Ельцин шайланган.

Заманбап Кыргызстандын тарыхый кырдаалы үчүн саясий шайлоонун мүмкүнчүлүгү демократиянын мурда эле түзүлгөн өлкөлөр үчүн мүнөздүү адаттагы жана эскичилик милдеттердин жана жол-жоболордун алкагынан чыгып кетет. Ал бир эле убакта базалык баалуулуктарды алмаштыруунун проблемасы жана жарандык саясий менчик жана байлык катары эл алдындагы бийликти түшүнүү жана кабыл алууга жана аң-сезимди жана жүрүм-турумду багыттоо болуп калат. Укуктук көрүнүштөр катары мамлекеттик институттарды кабыл алуунун өзү цивилизациялык тандоонун проблемасы болуп калат.

Шайлоо алар өз ара укуктар, милдеттер жана жоопкерчилик тилинде айтылган, мамлекеттин

жогорку кызмат адамдарына жана башка саясатчыларына, оң жана сол тараптагыларга; консерваторлорго же либералдарга алар жаккандыгына же жакпагандыгына карабастан колдонулгандыгынан аны ээрчүүгө кырдаалдык же өздүк каалоосунан көз карандысыз; өзүнчө социалдык, саясий жана корпоративдик топтордун тигил же бул ой-жүгүртүүлөрү боюнча ылайык келсе да ылайык келбесе да, коомдук пикирди сурамжылоодон көз карандысыз эмес өткөрүлүп же өткөрүлбөйт, анткени мындай деп колдонуудагы конституциялык укукта – жарандык коом жана мамлекет ортосунда саясий макулдашууда белгиленген. Жарандардын эркин билдирүүсүнө – саясий укуктун субъекттери болууга алардын объективдүү укугунда негизделген электораттык демократия системасына реалдуу өтүүнүн чыныгы, жалган эмес баасы ушундай.

Кыргыз Республикасында 1992-жылдан баштап 1996-жылга чейин ишке ашырылган саясий кайра түзүүлөрдүн арасында, олуттуу орунду шайлоо системасын реформалоо ээлейт. 90-жылдардын башында коммунисттик партиянын бийлигине монополияны жоюу менен советтик шайлоо системасы түп-тамырынан кайра түзүүнү баштан өткөргөн. Мамлекеттик бийликтин, саясий жана укуктук илимдин аракеттери менен кыска мөөнөттө принципалдуу жаңы мыйзамдык база жана шайлоолордун жана референдумдардын уюштуруу негизи түзүлгөн.

Шайлоо институту мамлекеттик жана коомдук турмушту акырындап демократташтыруу процессинде өзүнүн негизги ордун ээледі, мамлекеттин иштерин башкаруу үчүн тартылган саясий өкүлдөрдүн чөйрөсүнүн кеңейишине шарт түздү. Өлкөдө көптөгөн коомдук уюмдардын өкүлдөрүнүн, ошондой эле алардын партиялык таандуулугунан жана саясий көзкарашынан көз карандысыз бардык жарандардын шайлоодо эркин катышуусу үчүн келечек ачылды. Дал ушул мезгилде конституциялык деңгээлде постсоветтик мезгилде ата мекендик шайлоо системасында келечекте талап кылынган жана бекемделген негиздердин жана принциптердин бир катары салынган: кандидатураларды эркин чыгаруу жана талкуулоо, шайлоо бюллетенине кандидаттардын чектелбеген санын киргизүү, бир мандаттуу жана көп мандаттуу округдар боюнча шайлоону өткөрүү, добуш берүүнүн жыйынтыктарын чыгарууда баарына жайылтуу жана ачыкты жана башкалар.

Өтүүчү постсоветтик мыйзамдын мезгили Кыргызстан Республикасынын Жогорку Советинин, андан кийин Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин активдүү мыйзам чыгаруу иши менен байланыштуу болгон. 1991-жылдын 31-августунда Кыргызстан Республикасынын Жогорку Советинин токтому менен «Кыргызстан Республикасынын

Президентин шайлоо жөнүндө» Кыргызстан Республикасынын Мыйзамы чыккан. 1994-жылдын 12-январында болсо Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин токтому менен «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамга колдонууга киргизилген. Азыркы күндө колдонууда болгон шайлоо мыйзамдары менен аны салыштырып, анда Кыргыз Республикасынын заманбап шайлоо системасынын мүнөздөрүн көрүүгө болот – башка субъекттер арасында жана саясий партиялардын кандидаттарды чыгаруусу, кандидаттарды колдоо үчүн шайлоочулардын кол тамгасын жыйноону ишке ашыруу, кандидаттардын шайлоо фондунун калыптандыруу ж.б.

В.Е. Чиркиндин пикири боюнча башка тең шарттарда салыштырмалуу көпчүлүктүн мажоритардык шайлоо системасы эки партиялуу системада (мисалы, Улуу Британияда, АКШда) натыйжалуу. Бирок Кыргызстанда эки партиялуу система жок (же эң жок дегенде эки атаандашкан олуттуу блоктор), чыныгы көп партиялуулук дагы жок. Көптөгөн партиялар – жарандардын жана региондордун күнүмдүк муктаждыктары менен аз байланышта болгон лидерлердин айланасындагы топтор.

Улуттук шайлоо мыйзамдарынын өнүгүүсүнүн заманбап мезгили 1977-жылдан башталып, азыркыга чейин уланууда. Кыргыз мамлекеттүүлүгүн бекемдөө, демократиялуу шайлоо саясатын өткөрүү жана реформалар үчүн белгилүү бир резервдер аракеттеги шайлоо механизминин ишин жакшыртууга, алардын демократиялык негиздерин кыйратпастан мурунку шайлоо моделдерин олуттуу жакшыртууга (шайлоону уюштуруу системалары) багытталган жаңы шайлоо мыйзамдарын иштеп чыгуу менен байланыштуу. Мында шайлоо реформасын өткөрүү шайлоо укугунун бир убакта өнүгүүсү менен байланыштуу.

Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын реформалоонун ушул этабын, 1997-2000 жана 2001-2005-жж. Кыргыз Республикасынын шайлоо системаларын өркүндөтүүнүн эки мамлекеттик программасын кабыл алуу жана иштеп чыгуу менен байланыштуу шартуу түрдө эки бөлүккө бөлсө болот. 1997-2000-ж. Мамлекеттик программасын түзүүнүн укуктук негизи болуп Кыргыз Республикасынын Президентинин 1997-жылдын 8-июлундагы «Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын өркүндөтүүнүн мамлекеттик программасы жөнүндө» Жарлыгы кызмат кылган.

Бул программанын негизги милдеттери: Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын андан ары жакшыртуу, шайлоолорду жана референдумдарды уюштурууда жана өткөрүүдө жаңы мамилелерди пайдалануу, ошол убакта болгон кемчиликтерди

четтетүү; шайлоо процессинин субъекттеринин шайлоо алдында саясий күрөштүн демократиялык негиздеги методдорун колдонуу; шайлоолорду даярдоо жана өткөрүүнү уюштурууга коомдук контролду камсыздоо; добуш берүүнүн жыйынтыктарын өз убагында аныктоо, шайлоонун жыйынтыктарын чыгаруу жана аларды жарыялоо болуп саналат. Биринчи милдетти чечүүнүн башкы багытынын бири болуп дүйнөлүк тажрыйбага негизделген демократиялуу ченемдик базаны түзүү болуп саналат. Реформалар биринчи кезекте жарандардын шайлоо укуктарынын кепилдиктерин жана ар бир шайлоочунун добушунун тең салмагын камсыздоого багытталууга тийиш. Программада шайлоо процессинин катышуучуларынын укуктук маданиятын жогорулатуунун маанилүүлүгү жана зарылдыгы белгиленет, ошондой эле шайлоо процессинин катышуучуларын окутууну уюштуруу боюнча кеңири масштабдуу ишине артыкчылыктуу орун берилет. Ошондуктан анда шайлоочуларды окутуу программасын иштеп чыгуу, шайлоолорду уюштуруучулардын классификациясын жогорулатууну иштеп чыгуу каралган. Программага Кыргыз Республикасынын мамлекеттик автоматташтырылган «Шайлоо» системасын (мындан ары – «Шайлоо» МАС) иштеп чыгууга жана түзүүгө арналган бөлүмү киргизилген.

Иш эки этапта жүргүзүлгөн: 1997-ж. 8-июлунда Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаев жарлыкка кол койгон, анда маңызы боюнча, добуштарды эсептөө жол-жобосуна ишеним, добуш берүүлөрдүн жыйынтыктарын чыгарууда комиссиянын ишинин айкындыгына жетишүү үчүн эң жаңы маалыматтык-техникалык системаларды киргизүү менен жетишүүгө боло тургандыгын түшүнүү менен Кыргызстандын шайлоо системасынын саясаты аныкталган. «Шайлоо» МАС түзүү боюнча андан аркы саясат Кыргыз Республикасынын Президентинин 1999-жылдын 26-мартындагы «Мамлекеттик компьютердик тармакты жана мамлекеттик автоматташтырылган «Шайлоо» системасын түзүү жана өнүктүрүү жөнүндө» Жарлыгында аныкталган. «Шайлоо» МАС бардык деңгээлдеги шайлоо комиссияларына түшүүчү маалыматты жыйноо, эсепке алуу жана иштетүү процессин автоматташтыруу (компьютерлештирүү), ошондой эле шайлоочуларды каттоонун мамлекеттик системасын түзүү, шайлоолордун жана референдумдардын жыйынтыктарын чыгаруу үчүн арналган. Бул система: Кыргыз Республикасынын жарандарынын шайлоо укуктарынын кепилдиктеринин деңгээлин жогорулатуу; шайлоолорду жана референдумдарды даярдоо жана өткөрүүнүн жүрүшүндө колдонулуучу маалыматты жыйноо, иштетүү, топтоо, издөө жана берүү процесстеринин натыйжалуулугун жана ишенимдүүлүгүн жогорулатуу, бул

маалыматтын ыкчамдыгын жана толуктугун камсыздоо; шайлоо комиссияларынын ишин маалыматтык камсыздоонун натыйжалуулугун жогорулатуу; шайлоо процесстеринин технологияларын унификациялоо жана шайлоо комиссияларынын иши үчүн зарыл технологиялык жабдууларды стандартташтыруунун бирдиктүү техникалык саясатын ишке ашыруу; шайлоолордун жана референдумдардын жүрүшү жана алардын жыйынтыктары жөнүндө шайлоочуларды жана коомдук бирикмелерди кеңири маалымдоону камсыздоо максаттарында колдонулат. “Шайлоо” МАС программалык-техникалык каражаттары: перифериялык түзүлүштөр менен универсалдуу жеке ЭЭМ базасында автоматташтыруу каражаттарынын комплексин; аппараттык каражаттардын, программалык жана маалыматтык камсыздоонун, тексттик жана графикалык документтерди түзүү жана жүргүзүү ишин жана өз ара аракеттенүүсүн башкаруу үчүн арналган жалпы пайдалануудагы лицензиялуу программалык каражаттар; системанын ишинин бардык этаптарында тийиштүү маалыматты жыйноо, талдоо жана иштетүү үчүн арналган функциялык комплекстүү милдеттердин жыйындысын билдирген атайын программалык камсыздоону камтыйт. Система чечкен функциялардын кеңири камтуусу жөнүндө анын курамына кирген функциялык комплекстүү милдеттердин аталыштары өзү үчүн айтып турат: “Шайлоочу”, “Пландоо”, “Кандидат/Депутат”, “Жыйынтыктар”, “Укук”, “Картография”, “Финансыларды контролдоо” ж.б.

2000-ж. шайлоонун өзгөчөлүгү болуп «Шайлоо» МАС кампанияны өткөрүү боюнча иш чаралардын календардык планын, кампанияны өткөрүү боюнча иш чараларды иштеп чыгуу, шайлоо блокторун каттоо, кандидаттарды чыгаруу жана каттоо, шайлоочулардын тизмесин түзүүдөн баштап жана жыйынтыктарды чыгаруу менен бүтүп шайлоо кампаниясынын бардык этаптарында пайдаланылган. Бул мамлекеттик программа план боюнча аларды ишке ашыруу республикалык жана жергиликтүү деңгээлде тийиштүү министрликтер, ведомстволор, жергиликтүү мамлекеттик администрациялар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, шайлоо комиссиялары саясий партиялардын жана шайлоо процессинин башка катышуучуларынын катышуусу менен өзүнө бөлүмдөрдүн жыйындысын (программачалар, изилдөө жана басып чыгаруу долбоорлору ж.б.) камтыган. Ал Кыргыз Республикасында заманбап демократиялуу шайлоо саясатын жана укуктуу калыптандыруунун уюштуруу-укуктук шаймандарынын бири болууга чакырылган. Бул программанын өзгөчө маанилүү милдети болуп Кыргыз Республикасында жарандардын шайлоо укуктарынын негизги кепилдиктери тууралуу,

шайлоолор жана референдумдар жөнүндө Кыргыз Республикасын Мыйзамдарынын кодексинин долбоорун түзүү болуп калды. Бул демократиялуу, дүйнөлүк жана өздүк тажрыйбада негизделген ченемдик базаны калыптандыруу максатында шайлоо мыйзамдарын тактоо жана системалаштыруу проблемасы келип чыккандыгы менен байланыштуу болгон. Биздин республика шайлоо мыйзамдарын кодификациялоо жолу боюнча барды. Ошол убакта шайлоо жана референдумдар жаатында мыйзамдар өркүндөтүүгө муктаж болгон. Кодификация укук жаратуу ишинин эң бир өркүндөтүлгөн түрлөрү катары каралат. Кодификациянын ролу мыйзамдарды системалаштырууну жана турукташтырууну бекемдөөдө берилет. Ошол мезгилде биздин шайлоолорду жана референдумдарды өткөрүү жаатында мамилелерди жөнгө салган бир нече мыйзам актыларыбыз болгон, алар көпчүлүк бөлүгүндө бири-бирин кайталаган, окшош укуктук жазымаларга ээ болгон. Шайлоо техникасынын дээрлик бардык негизги жол-жоболук маселелери бири-бирин кайталаган (шайлоолорду, референдумдарды дайындоо, шайлоо комиссияларынын иши, шайлоо округдарын түзүү, шайлоочулардын тизмесин түзүү, кандидаттарды чыгаруунун, каттоонун тартиби, добуш берүүнүн тартиби, шайлоолордун жыйынтыктарын аныктоо ж.б.). Кодификация – ченемдик материалдын туруктуулугун камсыздоочу бирдиктүү принциптердин негизинде окшош маселелерди жөнгө салган көптөгөн актыларды жоюу проблемасын чечүүнүн натыйжалуу жолдорунун бири. Кодификациянын натыйжалары негизги, эң чоң юридикалык күчкө ээ болгон, кодификацияланган акты формасында билдирилет. Шайлоо кодексин кабыл алуу шайлоолордун ролун жана алардын коом үчүн пайдубалдык маанисин жогорулатат. Кодекстин классикалык үлгүсү – бул сапаттуу жаңы жана эскирген жана кереги жок жоболорду жана ченемдерди алып салуу менен азыр колдонуудагы ченемдик актыларды бир жерге келтирүү. Шайлоо процессинин катышуучуларына бирдиктүү, системалаштырылган акт менен пайдалануу ыңгайлуураак болот. Шайлоо укугу жаатында мыйзам чыгаруу ишинин активдеши, альтернативалуу мыйзам долбоорлорунун атаандаштыгы, шайлоо саясаты жана укуктары кеңири маселелер чөйрөсү боюнча саясий дискуссиялар, анын ичинде шайлоо системасын рационалдуу тандоо проблемасы боюнча – 1999-жылдын 29-апрелинде Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйыны кабыл алган, Кыргыз Республикасында Шайлоо жөнүндө жаңы кодексти иштеп чыгуу жана кабыл алуу процессин коштогон маселелердин комплекси болуп саналат. Кодекс толугу менен Конституцияга ылайык келген, дүйнөлүк жана ата мекендик тажрыйбаны эске алган, Кыргыз

Республикасынын жарандарынын шайлоо укуктарын жана алардын кепилдиктерин аныктаган, Президенттин, Жогорку Кеңештин эки палатасынын, жергиликтүү кеңештердин депутаттарын шайлоону уюштуруу жана өткөрүү менен байланыштуу мамилелерди жөнгө салган. Ушуга байланыштуу, шайлоо жөнүндө кодексти кабыл алууга чейин колдонууда болгон Президентти шайлоо жөнүндө 1991-жылдын 31-августундагы Мыйзамы жана 1994-жылдын 12-январындагы Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоо жөнүндө Мыйзамы өзүнүн күчүн жоготкон.

Башкаруунун схемасы канчалык жеңил болсо, анда бири-бирин кайталоо жана паралеллдүүлүк аз, андан иш үчүн пайдасы көп экендиги жакшы белгилүү. Кыргызстандын шайлоо мыйзамдарынын өнүгүүсүнүн негизги проблемаларынын бири болуп кыргыз шарттары үчүн натыйжалуу жана оптималдуу шайлоо системасын аныктоо санала тургандыгы дагы ошондой эле белгилүү.

Шайлоо жөнүндө кодекстин башкы жаңылыктарынын бири болуп Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйынынын депутаттарын шайлоодо республикада аралаш шайлоо системасын киргизүү болуп калды, анын натыйжасында мыйзам чыгаруу жыйынынын 60 депутаты шайланууга тийиш болгон, алардын ичинен 45 - бир мандаттуу шайлоо округдары жана 15 - бирдиктүү республикалык шайлоо округу, партиялык тизмелер боюнча.

Аралаш шайлоо системасын киргизүү көп партиялуу системанын түзүлүшүнө жана өнүгүүсүнө, саясий партиялардын түзүмдөлүшүнө жана институтташтырылышына олуттуу стимул болуп калды.

2000-ж. эки палаталуу Жогорку Кеңешти жана Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоонун жүрүшүндө өлкөнүн шайлоо системасын өркүндөтүүдө жаңы кадамдар жасалды, дүйнөлүк практика менен жактырылган жаңы ата мекендик Шайлоо жөнүндө кодексте бекемделген шайлоо эрежелери жана жол-жоболору пробаланган. Жарандардын шайлоо укуктарын камсыздоо жолунда маанилүү кадам болуп Кыргыз Республикасында Шайлоо жөнүндө кодексинде шайлоолордун милдеттүүлүк жана мезгилдүүлүк, бардык шайлоо аракеттеринин ачыктыгы жана айкындыгы принциптерин бекемдөө болуп калды. 2000-ж. парламенттик жана президенттик шайлоо акыркы жылдарда шайлоочулардын билим деңгээли жогорулагандыгын көрсөттү.

Ошону менен бирге, 2000-ж. шайлоо практикасы колдонуудагы мыйзамдарды андан ары түшүнүү жана шайлоо кодексинин өзүнчө жоболорун тактоо жана конкреттештирүү чараларды кабыл алуу үчүн кошумча фактыларды берди. Бул Борбордук шайлоо комиссиясынын жыйынтык документтеринде да, Демократиялык институттар жана адам укуктары боюнча бюросунун (БДИПЧ)

жыйынды отчетунда да чагылдырууну тапты. ОБСЕ/БДИПЧ жана башка эл аралык уюмдардын сунуштары 2001-2005-жж. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын өркүндөтүү жаңы мамлекеттик программасынын иш чараларында эске алынган. Бул мамлекеттик программаны түзүүнүн укуктук негизи болуп Кыргыз Республикасынын Президентинин 2001-ж. 30-майындагы «2001-2005-жж. Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын өркүндөтүүнүн мамлекеттик программасы жөнүндө» Жарлыгы кызмат кылды. Мамлекеттик программанын негизги максаты болуп демократиялуу шайлоо стандарттарына, эрежелерине жана жол-жоболоруна жооп берген жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин ырааттуулук менен ишке ашырууга багытталган заманбап шайлоо саясатын өнүктүрүүгө көмөк көрсөтүү болуп саналат. Бул программа шайлоолорду жана референдумдарды уюштуруу жана өткөрүүнүн төрт базалык багыттарынын айланасында түзүлгөн: Кыргыз Республикасынын шайлоо мыйзамдарын жана шайлоо системасынын ченемдик-укуктук базасын өркүндөтүү жана андан ары өнүктүрүү; шайлоо процессинин катышуучуларынын ар кандай категорияларын укуктук агартуу; Кыргыз Республикасында шайлоо процессинин юридикалык, маалыматтык-аналитикалык жана билим берүү инфраструктурасын түзүү; «Шайлоо» МАС потенциалын андан ары өнүктүрүү. «Шайлоо» МАС Жогорку Кеңештин депутаттарын жана Кыргыз Республикасынын Президентин 200-ж. шайлоодо ийгиликтүү пробадан өткөндүгүн белгилеп кетүү керек. Бирок бул Мамлекеттик автоматташтырылган система андан аркы өркүндөтүүнү жана модернизациялоону талап кылат. Бул жөнүндө 2000-ж. Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоого байкоо жүргүзүү боюнча ОБСЕ/БДИПЧ миссиясынын отчетунда белгиленген. Байкоочулардын пикири боюнча «Шайлоо» МАС киргизүү натыйжалардын жыйынтыктарын чыгарууда ачыктыктын деңгээлин жогорулатууга шарт түзгөн, бул байкоочуларга жана кандидаттарга бардык деңгээлдерде натыйжаларды суммалоону текшерүүгө мүмкүндүк берген. Бирок ошол эле мезгилде шайлоо процессинин транспаренттүүлүгүнүн деңгээли, өзгөчө шайлоонун натыйжаларын чыгарууда, жыйынтыктар автоматташтырылган системага киргизилгендин алдында жол берилген олуттуу бузуулар менен будамайланган. 2000-ж. шайлоосу Кодекс көптөгөн эл аралык уюмдар, анын ичинде ОБСЕ тарабынан эл аралык демократиялык стандарттарга ылайык келген документ катары таанылса да, анын айрым жоболоруна тактоолорду киргизүү жана ОБСЕ/БДИПЧ сыяктуу ж.б. эл аралык уюмдарынын сунуштарын эске алуу зарылдыгы келип чыккандыгын көрсөттү. Бул мыйзам чыгаруучуларды 2001-

жылдын 14-октябрында Кыргыз Республикасында Шайлоо жөнүндө кодекске өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүүгө түрткү берди. Бирок мындан кийин дагы Кодекс келечектеги шайлоо кампанияларынын мүмкүн болгон ак ниетсиз катышуучулары колдонушу мүмкүн болгон, бир катар кемчиликтерди жана толук эместиктерди камтыган.

2003-ж. 2-февралындагы жалпы элдик референдумда Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы кабыл алынган. Конституциянын жаңы редакциясын кабыл алуудан мурун атайын түзүлгөн конституциялык кеңешменин иши коомдо кеңири талкууланып жаткандыгы болгон. Конституцияга киргизилген көптөгөн өзгөртүүлөрдүн арасында шайлоо процессине тийгендерин белгилеп кетүү керек. Өзгөртүүлөр негизинен Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине шайлоого тийди. Коом татаал өзүн-өзү ыңгайлаштырган система катары конкреттүү тарыхый шарттар үчүн оптималдуу саясий системаны жана ага ылайык келген шайлоо системасын туруктуу издеп турат. Натыйжада шайлоонун аралаш системасынан баш тартуу жана өзүндө абсолюттук жана салыштырмалуу көпчүлүк системасынын элементтерин камтыган мажоритардык система менен гана чектелүү чечими кабыл алынган. Бирок, биз бир нече жолу белгилеп кеткендей, 1998-ж. киргизилген жана ушул убакытка чейин колдонулган аралаш шайлоо системасы баары бир оптималдууга эң жакын болгон. Пропорционалдуу системанын элементтерин колдонуудан баш тартууну биздин пикирибиз боюнча Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын реформалоого кайра кайтуу катары кароого болот, анткени жалаң гана мажоритардык системага кайрылып келүү элдик өкүлчүлүктүн проблемаларын чечүүнүн кынткысыз варианты катары карала албайт. Бул системанын тушунда өлкөнүн бардык масштабында добуш берүүнүн жыйынтыктары бурмаланат – депутат болуп көп учурда шайлоочулардын салыштырмалуу көп добуштарын алган кандидаттар шайланат. Ошондой эле жеке өздүк өкүлчүлүктүн принциби саясий плюрализмди өркүндөтүүнү стимулдабастан гана эмес, «партиясыз парламентти» түзүүгө шарт түзөт, «парламент» жана «парламентаризм», «саясий партиялар», «фракциялар» сыяктуу түшүнүктөр бири-бири менен тыгыз байланышта болот.

Пропорционалдуу шайлоо системасы шайлоочулардын саясий жактырууларын эң адекваттуу чагылдырат, партиялык-саясий системаны бекемдөөгө шарт түзөт, партияларды өнүктүрүүнү стимулдайт. Мындан тышкары, партиялык тизмелер боюнча депутаттарды шайлоо парламентти так түзүмдөөгө, парламенттик фракцияларды, комитеттерди жана

комиссияларды калыптандырууга шарт түзөт жана Жогорку Кеңеште мыйзамдарды жана чечимдерди кабыл алуу жол-жобосун жөнөкөйлөтөт. Түзүмдөлгөн парламенттин болушу саясий лоббизмди цивилизациялуу алкактарга киргизүү үчүн зарыл. Пропорционалдык системаны колдонуу олуттуу фактор болуп саналгандыгын, ал саясатта кландык, уруулук эски үрп-адаттардын кайра пайда болуусуна жол бербей уюштуруу жана идеологиялык өлкөнүн саясий мейкиндигин бир жерге тарта тургандыгын белгилеп кетүү керек. Бул шайлоо системасы шайлоочулардын эркин билдиришин «масштабдоого» мүмкүндүк берет. Парламентке партиялык тизмелер боюнча өткөн депутаттар жалпы улуттук өнүгүүнүн жагымдуу стратегиясы жөнүндө пикир топтолгон шайлоочулардын эркинин ошол бөлүгүн көп деңгээлде чагылдырат.

Бул шарттарда саясий белги боюнча түзүмдөлгөн, депутаттык фракциялардан турган парламент, үзгүлтүксүз партиялык курулуш процессине, парламенттик фракциялардын жана партиялардын саясий позицияларын идеологиялык тариздөөгө өбөлгө түзөт. Кызыкчылыктарды натыйжалуу макулдашуунун кошумча шарты болуп парламентарийлерди жогорку уюштуруу болуп саналат, бул саясий жана кесиптик ченөөлөр менен жетишилет. Парламенттин депутаттары парламенттик комитеттер алкагында кесиптик белгиси боюнча биригишет, саясий боюнча – фракциялык же депутаттык топтор. Мында шайлоо мыйзамдары, мыйзамдардын башка тармактарына караганда көбүрөөк парламентти түзүмдөөгө таасир тийгизет.

Өз кезегинде парламентти түзүмдөштүрүү кабыл алынган саясий чечимдердин алдын-ала айтылышы көбөйтөт; ички парламенттик консультациялардын (ички фракциялык, фракциялар аралык консультациялар) процессин тездетет; мамлекеттик бийликтин башка органдары менен өз ара алгылыктуу чечимдерди издөө жол-жобосун жөнөкөйлөтөт. Чет өлкөлүк тажрыйба көрсөтүп тургандай, аткаруу бийлигине өзүнүн кызыкчылыктарын парламентте жылдырууда ар бир депутат менен өзүнчөгө караганда бирикмелердин жетекчилери мене ниш алып аруу оңой. Мында көбүнесе криминалдык мүнөзгө ээ мамлекеттик түзүмдөрдү жана айрым депутаттарды өз ара торуктоо эмес, цивилизациялуу компромиссти издөө үчүн шарттар түзүлөт. Түзүмдөлгөн парламентте аткаруу бийлигинин кызыкчылыктарына депутаттык бирикменин жана андын артында турган партиянын саясий кызыкчылыгы каршы турат. Мында бийликтин бутактары ортосунда компромисс саясий чөйрөдө өз ара эпке келүү мүнөзүнө ээ болууда. 2000-ж. парламенттик шайлоонун аралаш шайлоо системасын колдонуу мажоритардык шайлоо системасынын

кемчиликтерин найтралдаштырууга шарт түзгөн: мажоритардык система утулуп калган депутаттар үчүн берилген шайлоочулардын бардык добуштарын эсепке албастан шайлоочулардын эркин билдирүүсүн олуттуу бурмалоого мүмкүндүк берет; бул система шайлоочуларды тикелей жана кыйыр сатып алууну кошкондо, шайлоочулардын каалоосун манипуляциялоонун «кара шайлоо технологиялары» алдында аялуу; мажоритардык шайлоо системасы шайлоо округдарынын чектер менен манипуляциялоо үчүн мүмкүндүктөрдү ачат, этностук округдардын, партиялардын калыптандырылышан шарт түзөт, сепаратизмди жана депутаттарды кландык, уруулук же улуттук белги боюнча шайлоону көкүтөт.

Аралаш шайлоо системасы биздин пикир боюнча, коррупцияга каршы күрөшүүдө олуттуу механизм болуп саналат, аткени бүтүндөй саясий партиянын же фракциянын позициясын олуттуу түрдө, өзүнчө бир мандаттуу депутаттын добушуна караганда «сатып алуу» татаал. Кыргызстанда ЖМК салыштырмалуу эркиндигинин шартында ар бир өзүнчө «көз карандысыз» бир мандаттуу депутатына караганда партиялык-саясий деңгээлде коррупция коомго белгилүү болуп калат, бизге белгилүү болгондой көрүнүктүү саясий партиялар коомдук пикир менен эсептешүүгө мажбур болушат.

Албетте, пропорционалдык шайлоо системасынын дагы өзүнүн кемчиликтери бар: кандидаттардын тизмесин түзүү фактылай партиялык жетекчиликтин тар чөйрөсү тарабынан жүргүзүлөт; партиялык тизмелерде орундарды сатуу жана саясатка күмөн туудурган элементтерди тартуу мүмкүндүгү алынбайт; шайлоочулардын алдында депутаттар өзүнө таандык сапаттардан ажырайт, шайлоочулар жана депутаттар ортосунда начар түздөн-түз жана кайтарымы байланыш бар. Бул кемчиликтерди биздин пикирибиз боюнча, төмөндөгү жол-жоболорду жана институттарды мыйзамдык бекемдөө жолу менен четтетүүгө болот: преференциялык добуш берүүлөрдү, кандидаттардын ачык тизмелерин киргизүү; партиялык тизмелерди регоиндоштуруу, бул биринчиден шайлоочулардын эркин билдирүүсүн адекваттуураак эсепке алууга шарт түзөт, экинчиден, жер-жерлерде партиялык курулуштун процессине олуттуу түрткүнү, импульсту берет, шайлоо учурунда гана эмес, шайлоо ортосундагы мезгилде шайлоочулар менен активдүү ишке карата жергиликтүү партиялык уюмдарды стимулдайт. Шайлоо жана шайлоо системасы биринчи кезекте элдин мамлекеттик бийлик органдарын калыптандыруу, жарандардын шайлоого жана шайланууга укугун ишке ашыруу, жалпы таанылган эл аралык стандарттардын негизинде шайлоочулардын эркин билдирүүсүн

уюштуруу жана өткөрүүнүн ыкмасы жана институту экендигин унутпоо керек.

Бул жана кээ бир башка Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бийликтин өкүлчүлүктүү органдарын калыптандырууга процессине таандык биздин өлкөнүн улуттук шайлоо системасындагы өзгөрүүлөр, бийлик түзүмдөрөн жана коомчулукту Кыргыз Республикасында шайлоо жөнүндө кодекске өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду иштеп чыгууга түрттү, анткени аз мезгилде колдонууда болгон Кодекс чыныгылыктын талаптарына жооп берген эмес. Натыйжада, 2004-ж. 24-январында «Кыргыз Республикасынын шайлоо жөнүндө кодексине өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы кабыл алынган, ал Кыргыз Республикасынын бардык шайлоо системасын модернизациялоо жана реформалоо боюнча татаал, кылдааттык менен жана жетиштүү түрдө узакка созулган ишинин дагы бир этабы болуп калды.

Бул иште Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттары, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн жана Президенттин Администрациясынын өкүлдөрү катышкан, өкмөттүк эмес уюмдар, ошондой эле бир катар эл аралык уюмдар (ОБСЕ, МФИС, НДИ жана башкалар) активдүү катышкан. Кыргыз Республикасынын Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасы 2004-ж. 27-январында өзүнүн чыгып сүйлөгөн сөзүндө мыйзам долбоорун талкуулоодо 206дан ашуун сунуштар жана сын-пикирлер киргизилгендигин белгилеген. Анын пикири боюнча өзгөртүүлөрдүн жана толуктоолордун мындай көп саны, практикада бардык талаш учурлар толугу менен изилденип жана каралып чыккандыгын билдирет, талкуулоолордун натыйжасында кабыл алынган ченемдер ушул мезгилде биздин коомдун өнүгүүсүнө ылайык келет.

Иштелип чыгып жана башында добуш берүүгө Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйынына Кодекстин эки варианты киргизилгендигин белгилеп кетүү зарыл: Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясы тарабынан даярдалган жана альтернативдик. Кодекстин альтернативалуу варианты Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынынын депутаттар тобу тарабынан демилгеленген. Бирок 2-3 принципалдуу маселе боюнча депутаттар Президенттин долбоору менен сунушталган ченемдерди колдобосо дагы, жыйынтыгында баары бир мыйзамдын компромистүү, макулдашылган вариантына келишүүгө мүмкүн болду, ал шайлоонун көбүрөөк ачыктыгына, чындыгына жана адилет болушуна алып келүүгө, ошондой эле шайлоолордун бардык эл аралык стандарттарына жооп берүүгө тийиш.

ООН, ОБСЕ, КМШ жана башка эл аралык

уюмдардын документтеринде бекитилген эл аралык – укуктук стандарттарга улуттук шайлоо мыйзамдарын ылайык келтирүү өзгөчө маанилүү болуп саналат жана өкүлчүлүктүү демократиянын саясий-укуктук режимине карата кыймылды улантууга өбөлгө түзөт [5].

Заманбап, демократиялык уюштурулган мамлекеттерде (алардын ар кандай түрүндө) шайлоо – бул саясий-укуктук чечимдерди кабыл алуунун институту жана жол-жобосу, анын субъектиси болуп анын аракетке жөндөмдүү жарандарын көргөзгөн коом саналат, объектиси болсо – мамлекеттик бийлик. Шайлоонун жыйынтыктары боюнча демократиялык ротация жана бийликти өткөрүп берүү – рыноктук-демократиялык түрдөгү коомдордо саясий мамилелерге мүнөздүү түзүүчүлөрдүн бири. Социалдык өнөктөштүк жана саясий компромисс практикасы бул жерде ар кандай коомдук-саясий күчтөрдүн өз ара аракеттенүүсүнүн көнүмүш чөйрөсүн түзөт. Жарандык коом жана мамлекет легитимдештирүү жана легалдаштыруунун ар кандай формаларын колдонуп, бири-бири менен туруктуу диалог режиминде турат. Мындай чөйрөдө демократиялуу шайлоо жана саясий компромисс негизги саясий жана юридикалык окуялардын жана мамлекеттик-укуктук түзүлүш жана башкаруу жаатында алар менен байланыштуу өзгөрүүлөрдүн маңызын түзөт.

Кыргызстандын жана башка КМШ өлкөлөрүнүн коомдук-саясий күчтөрүнө мамлекеттик-коомдук бийликтин иштешинин жыйынтыгында негиз түзүүчү аспектилери мүнөздөгөн референдумдарды жана шайлоону пайдалануунун ролуна, идеологиясына жана практикасына жаңы көз караш менен кароо үчүн союздук, кыргыз жана башка улуттук мамлекеттүүлүктүн системалуу кризистик өнүгүүнүн бүтүндөй мезгилин демилгелөөгө жана өтүүгө туура келди.

Жалпысынан шайлоо системасын реформалоо

жарандык коомдун демократиялык негиздерин жана институттарын өнүктүрүүгө максималдуу көмөк көрсөтүүдө туруктуу саясий процессти сактоонун маанилүү саясий-укуктук каражаттарынын бири катары каралууга тийиш экендигин белгилеп кетүү керек. Шайлоо системасын реформалоо – мамлекеттин демократиялуу маңызын чагылдырган жана шайлоо институттарынын ишинде туруктуулукту жан мураскердикти кепилдеген шайлоонун балансталган жана карама-каршы келбеген системасын издөө жана колдонуу менен байланыштуу мамлекеттик саясаттын жаңы жана актуалдуу багыты. Ошондуктан, ал бир жагынан демократиялык өзгөрүүлөрдү коомдук күтүүлөр ортосунда айырманы, шайлоону уюштуруунун мааниси жана татаалдыгын түшүнүү деңгээлин жеңүүгө жардам берген, башка жагынан заманбап шайлоо процессин уюштурууга мамлекеттин түзүмдөштүрүлгөн мамилесин, демократиялык шайлоо укугун жана шайлоо жөнүндө балансталган мыйзамдарды калыптандырган ырааттуу жана макулдашылган шайлоо саясаты зарыл.

Адабияттар:

1. А.В.Теперик. Россиялык шайлоо процессинде саясий партиялардын катышуусунун конституциялык негиздери. Дисс. .... юрид.илим.канд.: 12.00.02. - М.: РГБ, 2003.
2. 27.10.1989-ж. «РСФСР элдик депутаттарын шайлоо жөнүндө» РСФСР Мыйзамы // РСФСР Жогорку Советинин ведомосттору. 1989. № 44. 1305-б.
3. 1991-ж. 24-апрелиндеги «РСФСР Президенти жөнүндө» РСФСР Мыйзамы // 25.04.1991. № 17. 512-бер.РСФСР СНД жана ВС ведомосттору
4. 1991-ж. 24-апрелиндеги «РСФСР Президентин шайлоо жөнүндө» РСФСР Мыйзамы // 25.04.1991. № 17. 510-бер. РСФСР СНД жана ВС ведомосттору
5. Е.П.Дубровина, З.М.Зотова Партиялар жана шайлоо: 2003-2004-жылдардын шайлоо кампанияларынын тажрыйбасы. - М.: РЦИОИТ, 2005.

Рецензент: д.полит.н. Дононбаев А.Д.